

Hvor mange dansede i et komisk kor i det femte århundrede? Kilderne genbesøgt.

Af Marcel Lysgaard Lech

I sin artikel “The Size of the Tragic Chorus” (2016) argumenterer David Sansone for, at tragediens kor altid bestod af 12 korsangere i det femte århundrede,¹ og beder os overveje om vores – ofte meget sene – kilder til dette spørgsmål blot reflekterer

the works of Hellenistic critics? Further, if they were dependent upon the works of Hellenistic critics – or, rather, upon (the manuscripts of) digests of those works – what was the basis on which those critics made their assertions? There is reason to believe that those assertions were based on little more than what could be inferred from the texts of the plays themselves.²

Det er desuden, bemærker han, almindeligt accepteret, at antallet af komiske *khoreutai*, kormedlemmer, var 24 i det femte århundrede.³ Dog ærgrer det ham, at selv om vi godt kan vise den sandsynlige kilde til denne antagelse, er den ikke så god, som man kunne håbe. Jeg vil i det følgende vise, at vi bør være lige så kritiske angående antallet af *khoreutai* i de komiske kor, som Sansone er ved de tragiske. Spørgsmålet for denne lille artikel er altså, hvorpå bygger vi egentlig den antagelse, at der var 24 korsangere i et komisk kor? Der findes ingen samtidige kilder, men vi har

-
1. Samtidige epigrafiske kilder desværre tvetydige, se fx Csapo & Wilson (2020): **III Ei** (IG I³ 969) fra Anagyros-demen, hvor kun fjorten tragiske *khoreutai* er oplistet, eller indskriften fra demen Ikarion (ibid. **Miii**, IG I³ 254), hvor tallet femten (linje 16 og 22) fremkommer ved konjekture. Dog er tallet tolv ikke at finde nogen steder; Sansone (2016: 244–45) diskuterer **III Ei**, men overbeviser ikke Csapo & Wilson (2020) 78–79. Jeg er selv i vildrede, men hælder til at de tragiske kor i byens festivaler havde et fast antal korsangere om det så er tolv eller femten. Hvad man gjorde ved demernes festivaler, kan vi kun gisne om.
 2. Sansone (2016) 237
 3. Ibid.

fire scholier,⁴ der diskuterer antallet af *khoreutai* i komedier, så lad os se på, hvad de fortæller os.

(1) Scholium in Eq. 598 a (I) vet. VEGOM

οἱ γὰρ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας ποιηταὶ [καὶ τραγικοὶ] χοροὺς ἴστασαν, οἳ τὰ χορικά ὑπεκρίνοντο καὶ ᾄδον μέλη. συνειστίκει δὲ ὁ χορὸς ἐξ ἀνδρῶν ἤδη καὶ γυναικῶν, ὁμοῦ δὲ καὶ ἐκ παίδων. ἔστι δ' ὅτε ἡμιχόρια ἴσταντο, ἥτοι ἐξ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. ἐν δὲ τοῖς τοιούτοις χοροῖς, εἰ μὲν ἐξ ἀνδρῶν εἴη καὶ γυναικῶν ὁ χορὸς, ἐπλεονέκει τὸ τῶν ἀνδρῶν μέρος καὶ ἦσαν ιγ', αἱ γυναῖκες ια'. εἰ δὲ παίδων εἴη καὶ γυναικῶν, αἱ μὲν γυναῖκες ιγ' ἦσαν, οἱ δὲ παῖδες ια'. εἰ δὲ πρεσβυτῶν καὶ νέων, τοὺς πρεσβύτας πλεονεκτεῖν φασὶ δέιν.

De gamle komedieforfattere [og tragediedigtere] opstillede kor, der spillede korpartierne og sang sange. Koret bestod af mænd eller kvinder, eller også af børn. Nogle gange brugte de halvkor, nemlig bestående af mænd og kvinder, og i sådanne kor, hvis koret består af mænd og kvinder, er den mandlige del større, og antallet af mænd er 13, mens antallet af kvinder er 11. Hvis koret består af børn og kvinder, er der 13 kvinder og 11 børn. Og hvis et kor består af ældre og unge, siger man, at de ældre skal udgøre den største del.

(2) Scholium in Eq. 598 b (I) Triclinii. Lh

οἱ γὰρ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας ποιηταὶ χοροὺς ἴστασαν, οἳ τὰ χορικά ὑπεκρίνοντο καὶ ᾄδον μέλη. συνειστίκει δὲ ὁ χορὸς ἐξ ἀνδρῶν ἤδη καὶ γυναικῶν, ὁμοῦ δὲ καὶ ἐκ παίδων. ἔστι δ' ὅτε ἡμιχόρια ἴσταντο, ἥτοι ἐξ

4. Et femte, nemlig til Ar. *Ran.* 354, antager uden videre og uden henvisninger til kilder, at der er tolv *khoreutai* i hvert halvkor. Aristarchos nævnes i scholiet, men ikke som kilde til korets antal. Dette scholium findes dog ikke i Kisters udgave af de ældste scholier, mens Dübner (1968) 522 henfører tallet tolv til et scholium i ms. Θ = Florentino Laurentiano 2779. Alt tyder derfor på, at det er en senere kommentar. Teksten i alle scholia her følger Kisters udgaver. Oversættelserne er mine egne.

ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. ἦν δὲ ὁ μὲν κωμικὸς χορὸς ἐξ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν κδ', ὡς καὶ οὗτος ἀπηρίθμησεν ἐν Ὀρνίθων δράματι, ἄρρενας μὲν ὄρνις ἀπαριθμήσας ιβ', θηλείας δὲ ιβ', ὁ δὲ τραγικὸς ιε', ὡς Αἰσχύλος ἀπαριθμεῖ ἐν Ἀγαμέμνονος δράματι. φασὶ δὲ ὅτι ἐπλεονέκτει πάνποτε τὸ τῶν ἀνδρῶν μέρος, καὶ ἦσαν ιγ', αἱ δὲ γυναῖκες ια'. εἰ δὲ παίδων εἴη καὶ γυναικῶν, αἱ γυναῖκες ἦσαν πλείους ἢ γοῦν ιγ'. εἰ δὲ πρεσβυτῶν καὶ νέων, ἐπλεονέκτει τὸ τῶν πρεσβυτῶν μέρος.

De gamle komedieforfattere opstillede kor, der spillede korpartierne og sang sange. Koret bestod af mænd eller kvinder, eller også af børn. Nogle gange brugte de halvkor, nemlig bestående af mænd og kvinder. Det komiske kor bestod af 24 mænd og kvinder, hvilket er det antal, man når i *Fuglene*, hvor der er 12 mandlige fugle og 12 kvindelige. Det tragiske kor bestod af femten *khoreutai*, som Aischylos opregnede i *Agamemnon*. Man siger, at den mandlige del altid skulle være størst, og de var tretten, mens kvinderne var 11. Hvis koret bestod af børn og kvinder, var kvinderne den største del, det vil sige 13. Og hvis et kor bestod af ældre og unge, siger man, at de ældre skulle være den største del.

(3) Scholium in *Ach. ad 211* (scholia vetera et recentiora Triclinii)

ὁ μὲν χορὸς συνέστηκεν (Lh ὡς εἴρηται ἐν τῷ τῶν Ἰππέων δράματι) ἐξ κδ' ἀνδρῶν.

Koret bestod (som det siges i *Rytteriet*) af 24 mænd.

(4) Scholium in Av. ad 297 (scholia vetera)

Ἀπὸ τούτου ἡ καταρίθμηση τῶν εἰς τὸν χορὸν συντεινόντων προσώπων κδ', ἐν περιττῷ ληφθέντων τῶν προκατειλεγμένων. ὁ δὲ τραγικὸς ἰε' πρόσωπα ἔχει. ἐντεῦθεν ἀριθμήσας εὐρήσεις τὰ εἰκοσιτέσσαρα πρόσωπα, ἐξ ὧν ὁ κωμικὸς χορὸς συνίσταται.

Herefter var antallet af personer, der bidrager til koret 24; de øvrige er dem, der er blevet beskrevet tidligere. Det tragiske kor har 15 personer. Hvis man tæller fra dette afsnit, finder man 24 personer, som udgør det komiske kor.

Dette er kilderne til antallet af komiske *khoreutai*, men er de pålidelige?⁵ I (1) finder vi antallet 24 implicit gennem diskussionen af opdeling i halvkor, mens (2) er Triclinius' udvidede kommentar til (1). Heri finder vi desuden også antallet 15 *khoreutai* for tragiske kor med henvisning til Aischylos' *Agamemnon*, selvom man dér kun kan tælle 12 individuelle tragiske *khoreutai*, og ikke femten.⁶ Triclinius må enten have oversat dette eller delt korets forskellige stemmer op anderledes, end vi gør i dag. For begge scholier er det desuden bemærkelsesværdigt, at de er nødt til at forklare, hvad et kor rent faktisk gør under de dramatiske forestillinger (de spillede skuespil, *ὑπεκρίνοντο*,⁷ og sang), hvorefter de tager fat på køns- og aldersinddeling af halvkor.⁸ Tilsyneladende er scholiernes viden om institutionen for dramatiske kor i det 5. århundrede i Athen ret begrænset, for de halvkor, der beskrives, er, så vidt vi ved, ikke relevante for komiske kor i det 5. århundredes Athen,⁹ og har meget lidt at gøre med den gamle komedie, i det mindste som vi ser den hos Aristophanes. Så vidt vi ved, har kvinder eller børn i det 5. århundrede aldrig været optrådt som *khoreutai* i athensk drama, hverken tragedier eller komedier, og kvinder deltog kun i begrænset omfang i offentlige athenske koropførelser,¹⁰ hvorimod drenge i stor stil blev brugt som *khoreutai* i fx

5. Vi har, så vidt jeg ved, ingen samtidige vidnesbyrd af epigrafisk art, men det kan ændre sig, når Csapo & Wilson (2025) udkommer. Man har lov at håbe.

6. Se Sansone (2016) 233 n. 2 for referencer til diskussionen.

7. Et meget besynderligt verbum at bruge, eftersom en skuespiller på græsk, *hypokrites*, som teknisk term betyder ham, der svarer (koret), fx Hesych. Y.667.1.

8. Af Dunbar (1995: 243) kaldet "a byzantine grammarian's fantasy". Jeg er helt enig.

9. Se Pickard-Cambridge (1988²) 236–37.

10. Se Budelmann & Power (2015).

dithyramber. Det kan naturligvis også være, at der ikke tænkes på de virkelige kormedlemmer, men de fiktive roller, *khoreutai* spiller. Men scholiastens vægt på halvkoret forvirrer blot endnu mere, da denne type halvkor ikke synes at have været særlig udbredt i athensk drama, og den påståede kønsopdeling i tretten til elleve i scholierne (1) og (2) modsiges af fx *Lysistrate*, hvori vi har to halvkor af begge køn, som skal danse sammen som ægtepar i slutningen af stykket. Det er desuden uheldigt, at kilderne ender i en cirkulær argumentation, idet (2) henviser til (4), mens (3) henviser til (1) og til (2), hvilket efterlader os uden et klart svar på spørgsmålet. Det eneste, vi lærer af disse scholier, er, at tallet 24 på en eller anden måde var blevet traditionelt for de hellenistiske filologer, en slags talisman, man kunne fundere sin forskning på, nu hvor kilderne i bedste fald var sparsomme eller gættede. Dette understreges af (3), som forsøger at forklare tallet ved at tælle fugle i Aristophanes' *Fuglene*. Selvom der nævnes 28 fugle i parodos af dette skuespil, tæller scholiasterne kun de 24 af dem, og ser bort fra de første fire fugle, der nævnes: Antallet skal jo være 24.¹¹ Hvor scholiasterne har dette tal fra, er svært at vide.¹² Pollux (4.108–9), som trækker på samme kilder, hvis ikke på scholierne selv, forbinder tallet 24 med antagelsen om, at dramatiske kor dansede i rektangulære formationer,¹³ hvilket jeg andetsteds har argumenteret for er en misforståelse.¹⁴ Jeg har desuden svært ved at tro på, at athenerne valgte tallet 24 for at opnå en bestemt rektangulær koreografi frem for lad os sige 28, 25, 16, eller hvordan man ellers kan lave den slags formationer, snarere end at lade handlingen bestemme korets koreografi og placering i scenerummet. Flere har forsøgt at redde scholiernes udsagn, og Pascal Thierry har fx forslået, at “Ce nombre de vingt-quatre khoreutes n’était donc peut-être pas imperative”.¹⁵ Jeg har dog svært at tro, at det institutionaliserede system, *khoregia*, ville give producenterne mulighed for at rekruttere flere

11. Ligeså Robson (2009: 43): “The chorus of the Birds even appears to have been equipped with individualized costumes, since Peisthetaerus and Euelpides identify each of the twenty-four strong chorus with a different bird as they enter: partridge, francolin, widgeon, halcyon, barbur, owl, jay, turtledove, lark, marsh-warbler, wheatear, pigeon, vulture, hawk, ringdove, cuckoo, stockdove, firecrest, porphyryon, kestrel, dabchick, bunting, lammergeyer and woodpecker (*Birds* 297-304).” De fire første fugle nævnes ikke.

12. Om scholiernes historie, se Regtuit (2019a-b).

13. Se Dunbar (1995) 229–31.

14. Lech (2009).

15. Thierry (2000) 48.

eller færre *khoreutai*,¹⁶ men den enkelte *khoregos* har måske haft friere tøjler end systemet umiddelbart giver udtryk for: Det var jo hans egne penge, han brugte. Komedierne var dog – ligesom tragedierne og dithyramberne – konkurrencer, og for at en konkurrence skal give mening, må der i det mindste foreligge nogle rammer, som alle deltagerne er bevidste om. Der er ingen beviser for, at antallet af *khoreutai* var fastlagt ved lov,¹⁷ men komedierne viser, at der ikke var nogen dramaturgisk grund til, at antallet af *khoreutai* varierede fra forestilling til forestilling. Således er jeg ret sikker på, at Eupolis ikke krævede, at hans *khoregos* skulle finde 137 *khoreutai* til hans komedie, *Demer*.¹⁸ Omvendt er det også usikkert at holde sig til tallet 24 på grundlag af Kallias' *Alfabetkomedie*, hvor koret angiveligt består af 24 kvinder, der tilsammen repræsenterer det joniske alfabet, som man indførte i Athen i 403/2.¹⁹ Kallias' komedie bruges endvidere til at understøtte ikke bare en endnu tidligere athensk debat om det joniske alfabet (i 420'erne), men også angående antallet af korsangere i de komiske kor, fx konkluderer D'Angour: "It is hard not to infer that in Callistratus'²⁰ production of *Babylonians* at the City Dionysia, the markings prominently displayed on the masks of the twenty-four members of the chorus corresponded to the twenty-four Ionic letters." Men det kræver også her et *leap of faith* at forestille sig, at hver af korets 24 medlemmer har malet et bogstav fra det joniske alfabet i panden af masken på grundlag af et enkelt ord *πολυγράμματος*; få blandt publikum ville have kunnet forstå, hvad det alfabet betød, og endnu færre ville have kunnet se bogstaverne fra deres

16. Det skal hertil siges, at vi faktisk ikke ved, om der var forskel på antallet af korsangere i demernes opsætninger i forhold til opsætningerne ved de to store byfestivaler, Lenaia og de store Dionysier.

17. MacDowell (1985).

18. Se Wilson (1977) for en undersøgelse af komiske kor med individuelle *khoreutai* ligesom i Aristofanes' *Fuglene*.

19. Se D'Angour (1999) 112–15 og Gagné (2013). Man ved ikke, hvilken Kallias der er tale om, og stykket kan derfor ikke tidsfæstes præcist. Hesychios Σ150, Photios 498.15, og Suda forsøger at forklare udsagnet *Σαμίων ὁ δῆμος ἐστίν, ὡς πολυγράμματος* fra Aristofanes' *Babylonierne* (opført 426) med, at man på Samos var de første til at indføre det joniske alfabet. Citatet findes første gang hos Plutarch's *Perikles* (26.4), men her mener han, at Aristophanes henviser til at atenerne havde tatoveret deres fanger med et tegn af et skib, *samaina*, ikke at Aristophanes ellers brugte det i sin forestilling. Han kæder heller ikke udsagnet sammen med *Babylonierne*.

20. Kallistratos var instruktør på denne komedie af Aristophanes i 426 fvt. D'Angour mener at kunne påvise at Kallistratos havde forbindelser til Samos og var en tidlig fortaler for inførelsen af det joniske alfabet og at han således skulle have ladet koret "reklamere" for det.

pladser i det store teater.²¹ Et kor i athensk dramatik behøver ikke have samme antal medlemmer som det, det skal repræsentere, se fx Aristofanes' *Årstider*, eller Pherekrates' *Muserne*. Jeg finder det lige så usandsynligt, at *khoregia* ikke var styret af en eller anden idé om fair play: Tragiske *khoregoi* kunne for eksempel ikke have mere end tre skuespillere (fire i komedierne) og én *aulos*-spiller. Der er således intet, der taler direkte imod Thierys forslag om en fleksibel korrektruttering, men alt i alt er beviserne så sparsomme, at vi kun har to muligheder: Enten må vi antage, at en af de første hellenistiske kommentatorer havde en ekstra-tekstuel kilde til rådighed, som nu er gået tabt ved Didymos eller Symmachos' sammenskrivninger af tidligere kommentarer,²² og som bekræftede tallet 24, eller også må vi indrømme, at vi faktisk ikke ved, hvor mange medlemmer der var i de komiske kor. Kilderne er dog i det mindste enige om, at antallet af *khoreutai* i komiske forestillinger var større end i tragiske forestillinger, men ingen kilder kan fortælle os, *hvorfor* det var sådan.²³ Derfor antager jeg, omend uden stor sikkerhed, at mindst 24 fugle, riddere, skyer, øer, handelsskibe osv. dansede på *orchestra* under komiske forestillinger, måske flere, men ikke nødvendigvis færre. Det kan dog være, at Wiles har en pointe i, at som opførelserne bliver koncentreret omkring skuespillerne hen mod slutningen af det femte århundrede,²⁴ bliver korets sange også mere stiliserede og løsrevne fra handlingen. I dette skifte kan det da godt tænkes at de komiske kor også blev mere statiske (rektangulære om man vil) og i løbet af de første årtier af det fjerde århundrede endte med 24 korsangere på rad og række. Men det er desværre også bare et gæt.

21. *πολυγράμματος* er i sig selv ret sjældent, men ser ikke ud til at betyde 'med mange bogstaver' (pga. det joniske alfabets to ekstra vokaler), men 'som har læst meget', se fx Plut. *Mor.* 676E og 1121F. Sidst men ikke mindst er der også noget galt med metrikken, således at *Σαμίων ὁ δῆμός ἐστιν, ὡς πολυγράμματος* ikke giver et rent katalektisk trokæisk tetrameter. Jeg tror (og Hesychios er her tilsyneladende enig), at *ὡς πολυγράμματος* er en del af en forklaring på verset, hvis sammenhæng med tiden er gået tabt.

22. Se Regtuit (2019 a-b), Roussou (2019) og Henderson (2019).

23. Revermann (2006) 3, har måske fat i noget, når han skriver: "the comic stage, at least that of the fifth century, is busy."

24. Wiles (1997) 96.

Bibliografi

- Budelmann, F. & Power, T. 2015. "Another Look at Female Choruses in Classical Athens," *Classical Antiquity* 34: 252–95.
- Csapo, E. & Wilson, P. 2020 - 2025. *A Social and Economic History of the Theatre to 300 BC*. 2 vols. Cambridge.
- D'Angour, A. J. 1999. "Archinus, Eucleides and the Reform of the Athenian Alphabet," *Bulletin - Institute of Classical Studies*, 49: 109–130.
- Dübner, F. 1969. *Scholia Graeca in Aristophanem*. Hildersheim.
- Gagné, R. "Dancing Letters: The Alphabetic Tragedy of Kallias." i Gagné & Hopman 2013, 297–316.
- Gagné, R., & Hopman, M. G. (Eds.). (2013). *Choral mediations in Greek tragedy*. Cambridge.
- Henderson, J. 2019. "Symmachus," i Sommerstein (2019) 916.
- Koster, Willem J.W. et al. 1960–2007. *Scholia in Aristophanem*. Groningen.
- Lech, M.L. 2009. "Marching Choruses? Choral Performance in Athens," *Greek Roman and Byzantine Studies* 49: 343–61.
- MacDowell, D.M. 1985. "Athenian Laws about Choruses," *Symposium* 1982: 65–77.
- Pickard-Cambridge, A.W. 1988². *The Dramatic Festivals of Athens*. Oxford.
- Regtuit, R.F. 2019a. "Commentaries, ancient," i Sommerstein (2019) 212–14.
- Regtuit, R.F. 2019b. "Scholia," i Sommerstein (2019) 853–55.
- Revermann M. 2006. *Comic Business: Theatricality, Dramatic Technique, and the Performance Context of Aristophanic Comedy*. Oxford.
- Roussou, S. 2019 "Didymus," i Sommerstein (2019): 268.
- Sansone, D. 2016. "The Size of the Tragic Chorus," *Phoenix* 70: 233–54.
- Sommerstein, A.H. 2019. *The Encyclopedia of Greek Comedy* 3 Vols. Hoboken.

Thiercy, P. 2000. "L'utilisation dramaturgique du chœur dans les comédies d'Aristophane," i *Le théâtre grec antique: la comédie*. Actes du 10ème colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 1er & 2 octobre 1999. Paris: 47–58.

Wiles D. 1997. *Tragedy in Athens*. Cambridge.

Wilson, A.M. 1977. "The Individualized Chorus in Old Comedy," *Classical Quarterly* 27: 278–83.